

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XV

DAWNA
KARTOGRAFIA MIAST

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
L.&A. BIRKENMAJER INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
THE STATE ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW
THE WARSAW SURVEYING COMPANY
SOCIETY OF FRIENDS
OF ARCHIVE OF THE CAPITAL CITY OF WARSAW

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XV

OLD CARTOGRAPHY OF TOWNS

Edited by
JERZY OSTROWSKI and PAWEŁ E. WESZPIŃSKI

WARSZAWA 2011

INSTYTUT HISTORII NAUKI im. L. i A. Birkenmajerów
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII
ARCHIWUM PAŃSTWOWE M.ST. WARSZAWY
WARSZAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO GEODEZYJNE S.A.
STOWARZYSZENIE PRZYJACIÓŁ
ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO M.ST. WARSZAWY

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XV

DAWNA KARTOGRAFIA MIAST

Pod redakcją
JERZEGO OSTROWSKIEGO i PAWŁA E. WESZPIŃSKIEGO

WARSZAWA 2011

Opracowanie redakcyjne
Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Mieczysław Sirko

Redakcja techniczna i łamanie
Paulina Waszkiewicz

Weryfikacja językowa
Joanna Dojnik

Tłumaczenie przedmowy i streszczeń na język angielski
Agata i Małgorzata Bernatowicz oraz autorzy

Tłumaczenie artykułów rosyjskojęzycznych na język polski
Paweł E. Weszpiński

Projekt okładki
Paweł E. Weszpiński

Publikacja dofinansowana ze środków
Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72 00-330 Warszawa
tel. 22 6572714
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN, APW, WPG S.A., SP APW

ISSN: 0138-0850

ISBN:
978-83-86062-06-5
978-83-928532-7-5
978-83-933852-0-1
978-83-921836-7-9

Druk i oprawa: Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego
Druk ukończono w grudniu 2011

SPIS TREŚCI

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Wespiński</i> Przedmowa	13
--	----

*

<i>Lucyna Szaniawska</i> Znaki graficzne miast stosowane na mapach do końca XVIII wieku	21
<i>Jarosław Łuczyński</i> Miasta Rzeczypospolitej na planach i widokach w <i>Civitates Orbis Terrarum</i> Georga Brauna i Franza Hogenberga (rozważania nad treścią ikonograficzną)	59
<i>Ewa Szyrkiewicz</i> Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 roku – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność	85
<i>Radosław Skrycki</i> Rękopiśmienne plany Szczecina Gerharda Corneliusa von Walrave z pierwszej połowy XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie	95
<i>Anna Osowska</i> Plany i widoki miast w kartograficznej kolekcji Machnizkich	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wójtowicz, Irena Grzybowska</i> Najstarsze plany miast polskich w zbiorach Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska IGiPZ PAN	129
<i>Dorota Bartnik</i> Lindleyowskie plany wodociągów i kanalizacji miasta Łodzi w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego	137
<i>Krzysztof Grochowski</i> Dawne plany Poznania (do 1945 roku) w zbiorach Biblioteki Raczyńskich	153
<i>Janina Stoksik</i> Plany i widoki miast z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie i ich twórcy	161
<i>Anna Sokół</i> Źródła kartograficzne do historii miast od końca XVIII wieku do 1918 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie	185

Сергей Нелипович

**Картографические материалы по городу Варшаве в фондах
и коллекциях Российского государственного
военно-исторического архива (обзор архивных фондов) 201**

Siergiej Nielipowicz

**Materiały kartograficzne dotyczące Warszawy w zbiorach
Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowo-Historycznego 217**

Paweł E. Wespiański

Z badań obrazu zabudowy na dawnych planach Warszawy 223

Teresa Krogulec

**Artystyczne walory dawnych planów ze zbiorów Muzeum
Historycznego m.st. Warszawy 241**

Henryk Bartoszewicz

**Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego
i Królestwa Polskiego w świetle map wielkoskalowych 259**

Adam Jankiewicz

**Dawne plany miast – sytuacja rzeczywista czy projektowana?
Na przykładzie *Delineacji* A. Hiża i H. Jędrzejowskiego z 1771 roku 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

Dawne plany miasta Słupska od XVIII do końca XIX wieku 299

Piotr Grabowski

**Obraz rozwoju urbanistycznego i warunków przyrodniczych
Olsztyna w XIX i XX wieku na planach miasta z lat 1800–1946 315**

Waldemar Spallek

Dawne plany małych miast górnośląskich na przykładzie Krapkowic 329

Wojciech Zalewski

**Rozwój Wrocławia w latach 1850–1939 w świetle archiwalnych
materiałów kartograficznych 349**

Людмила Кильдюшевская

Санкт-Петербург. 300 лет на планах и картах 373

Ludmila Kildiuszewska

Petersburg – 300 lat na planach i mapach 385

Beata Medyńska-Gulij

**Potencjał informacyjny map topograficznych z drugiej
połowy XVIII wieku dla przestrzeni miast wielkopolskich 395**

Dariusz Lorek

Mapa topograficzna <i>Urmessstischblätter</i> z lat 1828–1832 jako źródło informacji o przestrzeni miejskiej w Wielkopolsce	411
--	-----

Wiesław Sieradzan

Zainteresowania dawną kartografią miejską Bernharda Schmida (1872–1947) – ostatniego niemieckiego konserwatora zabytków w Malborku	421
---	-----

Beata Konopska

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego	429
--	-----

Kamil Nieścioruk

Archiwalne materiały kartograficzne jako źródło informacji o przekształceniach przestrzeni dawnej strefy podmiejskiej	445
--	-----

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

Wykorzystanie archiwalnych map i planów do analizy zmian starorzeczy Wisły w okolicach Warszawy	455
--	-----

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

Projekt „Historyczno-topograficznego atlasu miast śląskich”	465
--	-----

Albina Mościcka, Marek Marzec

Archiwalia kartograficzne w badaniach naukowych na przykładzie zasobów Polska.pl	475
---	-----

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

Nowoczesne narzędzia przekazu kartograficznego wykorzystujące fotograficzne dane źródłowe na przykładzie ortofotomapy zniszczonej działaniami wojennymi Warszawy	489
---	-----

Marek Ostrowski

Od Panoramy Warszawy Przełomu Tysiącleci do Warszawskiego Tryptyku Edukacyjnego i dalej	505
--	-----

Jaromir Kolejka

Dokumentacja kartograficzna krajobrazu przemysłowego (Streszczenie)	515
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Rozwój kartografii w internecie a krajowy portal informacji przestrzennej	529
--	-----

Główny Urząd Geodezji i Kartografii

Baza Danych Obiektów Topograficznych jako referencyjne źródło danych dla kartografii	533
---	-----

*Jerzy Ostrowski***Piśmiennictwo o dawnych planach i widokach miast polskich****1983–2010 (Materiały do bibliografii) 537**

I. Zagadnienia ogólne. Zbiory artykułów i referatów 539

II. O planach i widokach wielu różnych miast

1. W obcych zbiorach kartograficznych 540

2. W polskich zbiorach kartograficznych 543

III. O planach i widokach jednego miasta. 556

Indeks osób 579

Indeks miast 582

CONTENTS

<i>Jerzy Ostrowski, Paweł E. Weszpiński</i>	
Preface	17

*

<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Town graphic symbols applied in medium- and small-scale maps until the end of the 18th century	21

<i>Jarosław Łuczyński</i>	
Towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the plans and panoramas in „Civitates Orbis Terrarum” by Georg Braun and Franz Hogenberg (some considerations of iconographic contents)	59

<i>Ewa Szynekiewicz</i>	
Plan of the city of Wrocław made by Bartel Weihner and his son Bartel in 1562 – its contents, reliability and usability	85

<i>Radosław Skrycki</i>	
Manuscript maps of Stettin (Szczecin) by Gerhard Cornelius von Walgrawe from the first half of 18th century in the collection of the National Museum in Szczecin	95

<i>Anna Osowska</i>	
Plans and views of towns in the cartographical collection of Machnizky family	113

**

<i>Dorota Gazicka-Wojtowicz, Irena Grzybowska</i>	
The oldest maps of Polish cities in the collection of the Central Library of Geography and Environmental Protection in Warsaw	129

<i>Dorota Bartnik</i>	
The Lindley plans of Łódź water supply and sewage system in the collection of Łódź University Library	137

<i>Krzysztof Grochowski</i>	
The old maps of Poznań (until 1945) in the collections of the Raczyński Library in Poznań	153

<i>Janina Stoksik</i>	
Maps and views of towns from the period of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the State Archives in Cracow, and their creators	161

<i>Anna Sokół</i>	
Cartographic sources for research on the history of towns from the late 18th century to 1918 in the State Archives in Cracow	185

Sergey Nelipovich

- Cartographic sources concerning Warsaw in the collections of the Russian State Military-Historical Archives in Moscow 201**

Paweł E. Wespiański

- Excerpts from studies on images of built-up areas on old maps of Warsaw 223**

Teresa Krogulec

- Artistic value of old city maps from the collection of the Historical Museum of Warsaw 241**

Henryk Bartoszewicz

- Jewish districts in the towns of Duchy of Warsaw and Kingdom of Poland on large-scale maps 259**

Adam Jankiewicz

- Old city maps. A real situation or a projected one? – based on the example of *Delineacya* by H. Hiż and H. Jędrzejowski from 1771 . . . 289**

Andrzej Konias, Krzysztof Strzelecki

- Old city maps of Słupsk from the 18th to the end of 19th century . . . 299**

Piotr Grabowski

- Picture of urban development and natural features in Olsztyn (Allenstein) in the 19th and 20th centuries on city maps from 1800–1946 . 315**

Waldemar Spallek

- Old plans of small towns in Upper Silesia with plans of Krapkowice . . . 329**

Wojciech Zalewski

- The development of the city of Wrocław between 1850 and 1939 in accordance to archival cartographic materials 349**

Ludmila Kildyushevskaya

- Saint Petersburg – 300 years of its presence on maps and plans 373**

Beata Medyńska-Gulij

- The information potential of topographic maps from the second half of the 18th century as regards the space of cities and towns in Greater Poland 395**

Dariusz Lorek

- The *Urmessstischblätter* topographic map at the scale of 1:25 000 as a source of information about municipal space in Greater Poland . . 411**

Wiesław Sieradzan

- The interest of Bernhard Schmid (1872–1947) – the last German conservator Mariejburg (Malbork) – in old urban cartography** 421

Beata Konopska

- Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact** 429

Kamil Nieścioruk

- Cartographic archive materials as a source of information about space transformation in former suburban areas** 445

Katarzyna Kowalik, Jarosław Suchożębski

- The use of archival maps and plans for the analysis of changes in old river-beds of the Vistula River in the vicinity of Warsaw** 455

Wolfgang Kreft, Dariusz Przybytek, Grzegorz Strauchold

- Project entitled „Historical and topographical atlas of Silesian towns” . .** 465

Albina Mościcka, Marek Marzec

- Cartographic heritage in scientific research on the basis of Polska.pl portal resources** 475

Jacek Uchański, Piotr Falkowski

- Modern tools of cartographic communication utilizing architectonic source data on the example of the orthophotomap of destroyed Warsaw** 489

Marek Ostrowski

- From the Panorama of Warsaw at the Turn of the Millennium to the Warsaw Educational Triptych and ahead** 505

Jaromir Kolejka

- Cartographic documentation of post-industrial landscape** 515

Head Office of Geodesy and Cartography

- The development of cartography on the Internet and national spatial data portal** 529

Head Office of Geodesy and Cartography

- The Database of Topographic Objects as a source of reference data for cartography** 533

Jerzy Ostrowski

- Literature on the subject of old maps and views of Polish towns 1983–2010 (Materials for bibliography)** 537
- I. General issues. Collections of articles and papers 539

II. Publications concerning maps and views of various towns	
1. Held in map collections abroad	540
2. Held in map collections in Poland	543
III. Publications concerning maps and views of one town	556
Index of persons	579
Index of towns	582

Beata Konopska

Instytut Geodezji i Kartografii

Warszawa

Cenzura wobec polskich planów miast od zakończenia drugiej wojny światowej do podpisania Układu Warszawskiego

1. Wprowadzenie

W artykule podjęto próbę przedstawienia wpływu cenzury na treść planów miast wydanych w latach 1944–1955. Ramy czasowe artykułu wyznaczyły dwa wydarzenia: wpisanie wydawnictw kartograficznych do grupy publikacji podlegających cenzurze prewencyjnej – rok 1944 i oficjalne podpisanie Układu Warszawskiego – rok 1955, sankcjonującego dominację kartografii wojskowej, podporządkowanej zasadom obowiązującym w krajach socjalistycznych, nad cywilną.

Szczegółowa analiza zachowanych źródeł kartograficznych i dokumentów, przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie pozwoliła w badanym okresie 1944–1955 wydzielić dwa kilkuletnie podokresy, różniące się poziomem aktywności aparatu cenzury wobec kartografii. Podstawą ich wyodrębnienia były wnioski wynikające z porównania ilości i jakości treści zawartej na planach miast wydanych przed i po roku 1949, porównania treści planów miast z dokumentami opisującymi zakres ingerencji w artykułach prasowych i audycjach radiowych w podobne informacje jak te, które były zamieszczane na mapach oraz poziomu wpływu wzorów radzieckich na kartografię polską. Cezurę między wydzielonymi okresami wyznaczył październik 1949 r., który zakończył okres liberalnego podejścia do treści planów miast i rozpoczął kolejny, w którym zaznaczyła się dominacja kartografii wojskowej nad cywilną.

Literatura przedmiotu traktująca o metodach i skutkach działania aparatu cenzury w Polsce po drugiej wojnie światowej jest dość obszerna. Badacze zajmujący się tą tematyką gruntownie analizują różne aspekty życia społecznego i odnoszą swoje studia niemal do wszystkich środowisk twórczych. Problematyka cenzury w kartografii poruszana jest rzadko. Zabierający w tej sprawie głos podkreślają znaczące oddziaływanie cenzury wojskowej na zakres ingerencji związanych zwłaszcza z ochroną tajemnicy państwowej we wszelkich przejawach działalności w zakresie kartografii cywilnej. Procedura uzgadniania z cenzorami treści

i zasięgu geograficznego map miała – w porównaniu z innymi dziedzinami twórczości – ogromny wpływ na sam proces ich opracowywania. Mimo to w ogólnodostępnych publikacjach i podręcznikach akademickich, wydanych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. formułujących zasady redagowania map, trudno znaleźć jakąkolwiek wzmiankę na ten temat¹. Pierwsze publikacje podejmujące problem cenzury w kartografii ukazały się po jej oficjalnym zniesieniu. Na łamach „Polskiego Przeglądu Kartograficznego” opublikowano pierwsze opracowanie z tego zakresu w 1991 r., tj. rok po oficjalnym zniesieniu urzędu cenzury, a kolejne dopiero po szesnastu latach².

2. Okres od grudnia 1944 do października 1949 roku

Rok 1944 zapoczątkował kolejny etap w historii państwa polskiego. Polityka nowych władz polegała głównie na wprowadzaniu zmian; nowe zasady zaczęły obowiązywać niemal we wszystkich dziedzinach życia. Nie ominęły one również kartografii, chociaż analiza map z tego okresu pozornie nie wskazuje na jakiegokolwiek zmiany w tym zakresie. Mimo rozpoczęcia pracy w sierpniu 1944 r. przez Wydział Cenzury, zorganizowany w ramach Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego³, na planach miast pojawia się bogata treść topograficzna, w wielu przypadkach o znaczeniu strategicznym, jak linie i bocznice kolejowe, budynki stacyjne, obiekty użyteczności publicznej, zakłady przemysłowe, lotniska itp. Plany mają podaną skalę i często również narysowaną siatkę kartograficzną. Są one najczęściej adaptacjami polskich publikacji przedwojennych lub niemieckich w przypadku obszarów przyłączonych do Polski (ryc. 1, 2).

W zawartość informacyjną map cywilnych aparat cenzury zaczął ingerować stosunkowo późno, w porównaniu z innymi środkami przekazywania informacji geograficznej. W pierwszej kolejności cenzurowano informacje geograficzne zawarte w gazetach i czasopismach, drukach wykonywanych na powielaczach, następnie w książkach popularnonaukowych, podręcznikach i przewodnikach.

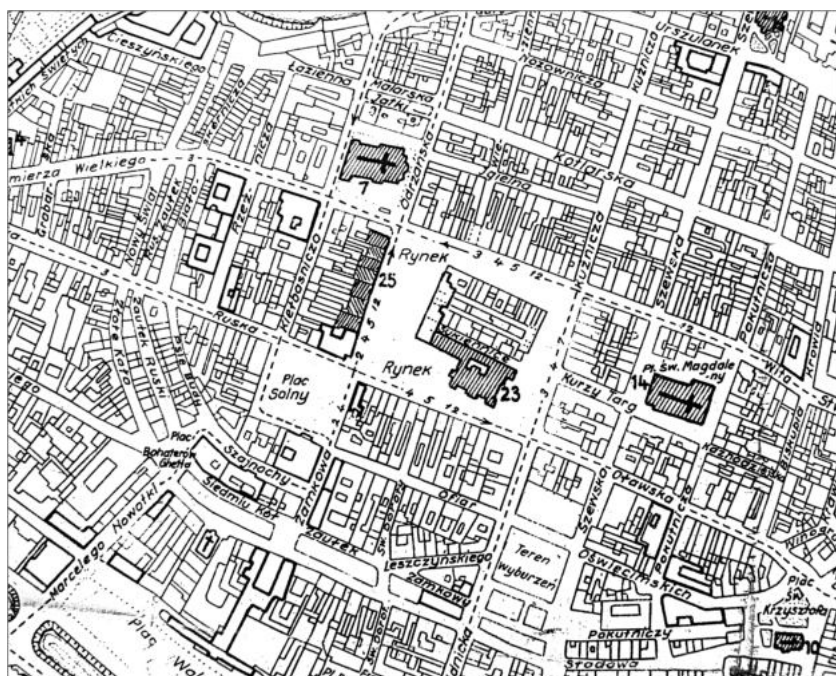
¹ M. Lipiński, *Jak powstaje mapa*, wyd. 1, Warszawa 1952, wyd. 2 1956, wyd. 3 1960; F. Piątkowski, *Kartografia i reprodukcja kartograficzna*, Warszawa 1953; J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, wyd. 1 1955, wyd. 2 1965; W. Grygorenko, *Redakcja i opracowanie map ogólnogeograficznych*, wyd. 1, Warszawa 1970.

² W. Grygorenko, *Kartografia polska w latach 1945–1990 w potrzasku reorganizacji i cenzury*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, T. 23, 1991, nr 1–2, s. 1–7; B. Konopska, *Cenzura w kartografii okresu PRL na przykładzie map do użytku ogólnego*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, T. 39, 2007, nr 1, s. 44–57; Artykuły te w zmienionej formie ukazały się w *Geheimhaltung und Staatssicherheit*, pod redakcją D. Unverhau: W. Grygorenko, *Die polnische Kartographie von 1945 bis 1990 in der Falle von Reorganisation und Zensur*, w: *Geheimhaltung und Staatssicherheit*, pod redakcją D. Unverhau, t. 1, s. 231–241; B. Konopska, *Censorship of Cartography in the Polish People's Republic. The Case of General Maps*, *ibidem* s. 321–330; też: *Wpływ przepisów o zachowaniu tajemnicy wojskowej i państwowej na zakres i sposób prezentacji treści polskich planów miast wydawanych w latach 1944–1955*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, T. 42, 2010, nr 1, s. 5–16.

³ *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce w latach 1944–1988*, pod red. T. Walichnowskiego. Warszawa 1989, s. 14–17.

Ryc. 1. Fragment planu Warszawy w skali 1:20 000, wydany przez Wydział Pomiarów Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy w 1945 r.

Ryc. 2. Fragment planu Wrocławia w skali 1:7 000, wydany przez Spółdzielnię Wydawniczą „Czytelnik” w 1948 r.

Ingerując w książki szczególną uwagę zwracano na wiadomości geograficzne dotyczące ziem utraconych i związane z nowymi granicami Polski.

Zakres informacji na planach miast wydawał się ówczesnym cenzorom, prawdopodobnie przyzwyczajonym do map przedwojennych, obiektywny i naturalny. Prawdopodobnie dlatego nie postrzegano ich jako narzędzi ujawniających tajemnicę wojskową i służbową. Zmiany, jakie następowały w tym okresie, dotyczyły przede wszystkim procedur wojskowych, stąd prawdopodobnie ich oddziaływanie na mapy cywilne było przez kilka lat ograniczone.

Bez wątpienia na późniejszych opracowaniach kartograficznych zaważyły skutki wizyty złożonej w połowie grudnia 1944 r. przez dwóch urzędników radzieckiego Gławlitu (Głównego Urzędu Ochrony Tajemnicy Państwowej i Prasy) – Piotra Gałdina i Kazimierza Jarmuża⁴ w siedzibie PKWN w Lublinie. Notatki z ich wizyty, odnalezione w jednym z oddziałów Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej, zostały opublikowane we fragmentach przez Tatianę Gorajewę w „Moskowskich Nowostiach” w roku 1994⁵. Z ich treści wynika, że przedmiotem zainteresowania P. Gałdina i K. Jarmuża był m.in. projekt dekretu o cenzurze opracowany przez Polaków. Z powodu pominięcia wielu ważnych aspektów obaj Rosjanie uznali go za niezadowalający. Nie przewidziano w nim m.in. kontroli programów radiowych, wykładów publicznych, przywożonej i wywożonej literatury zagranicznej oraz – co dla przedmiotu niniejszego artykułu jest najistotniejsze – materiałów kartograficznych. Raporty pisane przez nich w okresie od grudnia 1944 do lutego 1945 r. zawierały między innymi doniesienia o trudnych do zrozumienia głosach kwestionujących rolę cenzury w ogóle. Gławlitowcy przytaczali słowa polskich urzędników, opierających się wyłącznie na doświadczeniach cenzury z okresu Polski międzywojennej: *mamy demokrację, u władzy jest wiele partii, dlatego cenzura nie jest u nas konieczna*⁶. Mimo głosów krytycznych ze strony polskiej, posunięcia obu wysłanników były na tyle skuteczne, że już 30 grudnia 1944 r. raportowali o przyjęciu przez Rząd Polski przygotowanych przez nich projektów Dekretu i Załącznika o cenzurze. Bez wątpienia obaj urzędnicy odegrali również ważną rolę w organizacji i ustaleniu zakresu prac Centralnego Biura Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (CB KPPiW).

Centralne Biuro Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk powołano w styczniu 1945 r. do kontynuowania prac rozpoczętych przez Wydział Cenzury, zorganizowany w sierpniu 1944 r. w ramach Resortu Bezpieczeństwa Publicznego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Budowa struktury organizacyjnej i terytorialnej urzędu przebiegała – mimo trudności kadrowych i lokalowych – na tyle sprawnie, że w ciągu kilku miesięcy powstały oddziały terenowe i opracowana została ogólna metodyka pracy operacyjnej.

⁴ W literaturze przedmiotu pojawia się również Gładin lub Goldin oraz Jarmuz.

⁵ Tatiana Gorajewa, *C bolszewitskoj nastojcziwosti. Kak byla organizowana cenzura w poslewiojennoj Polsce*, „Moskowskije Nowosti”, nr 24, 12–19 czerwca 1994, s. 7B.; Zob. też: J. Rożdżyński, *Raporty cenzorów. Do Polski wysłano „doświadczonych towarzyszy”*, „Życie Warszawy”, 1994, nr 141.

⁶ Tatiana Gorajewa, *ibidem*, s. 7B.

W maju 1945 r. odbyła się pierwsza krajowa odprawa szefów wojewódzkich i miejskich Biur Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk, podczas której cenzorzy zamiast przykładów konkretnych działań pomocnych w codziennej pracy, po które – jak wynikało z dyskusji – przyjechali, usłyszeli, że: *Nie ma recepty, nie ma tabelki. To wszystko jest wpisane w sumieniu demokratycznym i naszym wspólnym wysiłkiem będziemy szukali rozwiązania codziennie, co-godzina*⁷. Szefom urzędów wojewódzkich tłumaczono, że sprawne działanie urzędu może zapewnić jedynie fachowa kadra: *Podnieśmy na wyższy poziom wykształcenie ogólne i wyrobienie polityczne naszego aparatu. Urządzajmy częściej wykłady polityczne i odprawy instrukcyjne. Cenzor artykułu wstępnego, felietonu powinien stać na takim poziomie, by móc być krytykiem i doradcą redaktora. Cenzor widowiskowy winien być bywałcem teatralnym, inspektor biblioteczny powinien umieć posługiwać się katalogiem*⁸.

W myśl przedstawionej wyżej zasady cenzor sprawdzający mapy powinien przynajmniej umieć je czytać. Ale podczas tejże konferencji takie stwierdzenie nie padło, więcej problem map w ogóle się nie pojawił. Dlatego też prawdopodobnie nawet rok 1946, w którym zaostrzono procedury cenzorskie pod wpływem krytyki wygłoszonej pod adresem urzędu podczas Zjazdu Polskiej Partii Robotniczej, nie wywołał w działalności kartograficznej zauważalnych zmian.

Im bardziej zaostrzano proces kontroli, tym większą wagę przykładano do dobrego postrzegania cenzorów i ich pracy w środowiskach twórczych. Za niekorzystne uznano dotychczasowe usytuowanie CB KPPiW w strukturach Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego ze względu na bezpośrednie kojarzenie go z działalnością samego Ministerstwa. Z tego powodu ulokowano CB KPPiW bezpośrednio przy Prezydium Rady Ministrów. W lipcu 1946 r. dekretem Prezydium Krajowej Rady Narodowej przekształcono CB KPPiW w Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (GUKPPiW). Była to zatem zmiana tylko pozorna; pracownicy i ich uprawnienia, zadania i metody pracy pozostały niezmienione. W dalszym ciągu sprawowali oni nadzór nad wszelkiego rodzaju publikacjami – od cenzurowania treści, wydawania zezwoleń na skład, druk i rozpowszechnianie⁹. Wyrazne rozszerzenie uprawnień urzędników cenzury nastąpiło po ogłoszeniu Dekretu o gospodarce papierem do druku z dnia 26 kwietnia 1948 roku. Na mocy tego dekretu GUKPPiW otrzymał upoważnienie do zatrudnienia swoich pracowników w zakładach poligraficznych i kontrolowania na miejscu wszystkich publikacji.

Do października 1949 r. uwagę cenzorów w terenie kierowano na wydawnictwa prasowe, działalność kościoła, zawartość zasobów bibliotecznych, publikacje fotograficzne oraz treść i szatę graficzną wydawanych książek. Plany miast

⁷ Stenogram ze zjazdu delegatów wojewódzkich i miejskich Biur Kontroli, AAN, zespół 1102 sygn. 421, k. 7.

⁸ *Ibidem*, AAN, zespół 1102, sygn. 421, k. 38.

⁹ Dekret z dnia 5 lipca 1946 r. o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, „Dziennik Ustaw”, 46.34. 210.

opublikowane w tymże roku charakteryzuje w dalszym ciągu bogata treść topograficzna. Funkcjonowanie w powszechnym obiegu, często w kilku wydaniach, planów miast o bogatej treści, której nie pozwolono by opublikować na przykład w prasie, wskazuje na brak konsekwencji w realizacji dekretu o ochronie tajemnicy państwowej i wojskowej i niezbyt szczerze działającym aparacie cenzury kartograficznej.

Brak jednoznacznej postawy urzędu wobec opracowań kartograficznych i wszystkich pozostałych doprowadziło do sytuacji, w której informacje terenowe swobodnie przedstawiane na planach miast nie pojawiały się w artykułach prasowych lub audycjach radiowych. Były one wychwytywane przez cenzorów i skrupulatnie wykreślane. Jeżeli tego typu informacja pojawiła się jako słowo pisane lub mówione, to wskazywana była przez cenzurę wtórna jako ewidentny przykład tak zwanych przeoczeń, naruszających instrukcję o zachowaniu tajemnicy gospodarczo-wojskowej lub instrukcję wojskowo-komunikacyjną¹⁰. Przeoczenie przez cenzorów wszelkich informacji o charakterze gospodarczym w prasie lub radio, wskazujących często na jedynie przybliżoną lokalizację zakładów przemysłowych, obiektów użyteczności publicznej lub informacji z zakresu komunikacji (drogowej lub kolejowej) w danym mieście było mocno piętnowane podczas odpraw krajowych. Paradoksalnie, podobne a w wielu przypadkach wręcz dokładniejsze informacje, bo wynikające z samej natury mapy, można było znaleźć na wydawanych w tym samym czasie powszechnie dostępnych planach miast.

Podczas odpraw krajowych pojawiały się odniesienia do tego okresu lub próby podsumowania. Szacowano, że niemal 80% map, które ukazały się do maja 1949 roku miały albo błędy rzeczowe albo ujawniały tajemnicę państwową i wojskową i oceniano, że zawierały one dokładne dane topograficzne wraz z pełną dyslokacją punktów o znaczeniu strategicznym¹¹.

Pojawia się jednak pytanie, dlaczego – przy tak szczerze budowanym systemie kontroli – informacje przekazywane językiem mapy nie były kwestionowane przez cenzorów. Odpowiedź na to pytanie wydaje się być złożona. Raporty GUKPPiW wskazują, że cenzorzy pracujący w terenie, rozliczani i oceniani przede wszystkim za cenzurowanie tekstów, nie poświęcali zbyt wielkiej uwagi mapom. Zdarzało się przede wszystkim w terenie, że załącznikowe plany miast były tylko zgłaszane przez wydawców, lecz nie składano ich do cenzury. Innym czynnikiem wpływającym na ówczesny liberalizm w podejściu do planów miast były dobre relacje między kartografią cywilną i wojskową. Przedwojenni oficerowie Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG) byli zwolennikami współistnienia dwóch instytucji kartograficznych – wojskowej i cywilnej o określonych,

¹⁰ Stenogram z Krajowej narady naczelników WUKPPiW odbytej w dniu 11.XII.1949, AAN, zespół 1102 sygn. 421, t. IV, k. 280.

¹¹ Stenogram z Krajowej narady naczelników WUKPPiW odbytej w dniu 11.XII.1949, AAN, zespół 1102 sygn. 421, t. IV, k. 282; Stenogram z narady poświęconej błędom w pracy cenzorów, AAN, zespół 1102 sygn. 421, t. V, k. 100.

nienakładających się kompetencjach. Obudowywany WIG miał być w ich założeniach kontynuacją Instytutu przedwojennego zarówno w sferze osobowej, organizacyjnej jak i zadaniowej.

Działalność WIG została jednak przerwana; w drugiej połowie 1948 r. aresztowano część oficerów i pracowników cywilnych. Całkowitej reorganizacji dokonano w kwietniu 1949 r. na mocy rozkazu Ministra Obrony Narodowej. Kompetencje WIG, ale bez kontynuacji jego wzorców przedwojennych, przejął Oddział Topograficzny Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Na czele nowo powstałego oddziału postawiono oficerów armii radzieckiej¹². Mniej więcej w tym samym czasie ogłoszono równie istotne dla kartografii cywilnej dekrety – wprowadzono regulacje w zakresie gospodarowania papierem do druku i wykonywania zdjęć lotniczych. Na mocy dekretu Polskie Linie Lotnicze „LOT” zostały pozbawione całego sprzętu fotogrametrycznego i zasobu zdjęć na rzecz wojska¹³.

Wspomniane wydarzenia – rozszerzenie zakresu działania cenzorów na całą działalność poligraficzną i gospodarowanie papierem, powołanie Rosjan na szefów kartografii wojskowej oraz pozbawienie służby cywilnej dostępu do zdjęć lotniczych – były wstępem do dalszych, jak dziś można ocenić, radykalnych zmian. Na posiedzeniu naczelników Wojewódzkich Urzędów Kontroli Prasy i Publikacji i Widowisk padły następujące słowa: *To na cośmy pozwalali rok, czy sześć miesięcy temu dziś trzeba zrewidować. (...) Trzeba pamiętać, że w tej chwili łatwiej jest nam to zrobić niż kiedyś*¹⁴.

3. Okres od października 1949 roku do podpisania Układu Warszawskiego

Podstawą do zradykalizowania podejścia aparatu cenzury do planów miast jako nośnika informacji topograficznej był Dekret z 26 października 1949 r., którym wyraźnie zaostrzono przepisy w zakresie ochrony tajemnicy państwowej i służbowej¹⁵. W praktyce zapisy tego Dekretu doprowadziły do zaprzestania wydawania map (z wyjątkiem szkolnych) na kilka lat oraz wycofania z rynku wielu opracowań kartograficznych poprzez nadanie im klauzuli *do użytku służbowego* lub *tajne*. W grudniu 1949 r. naczelnikom wojewódzkich urzędów podczas narady krajowej wyjaśniano: *Kierownictwo przesuwa naszą działalność na inne tory, a my jesteśmy spóźnieni. Pierścień, którym zaciskamy wroga jest coraz*

¹² E. Sobczyński, *W okowach radzieckiej doktryny politycznej. Służba Topograficzna Wojska Polskiego w latach 1945–90*. Dodatek miesięcznika „Geodeta”, Historia, maj 2010, nr 5 (180), s. 9.

¹³ Dekret z dnia 26 kwietnia 1948 r. o prawie dokonywania zdjęć aerofotogrametrycznych, „Dziennik Ustaw”, 1948, nr 24, poz. 160.

¹⁴ Stenogram z Krajowej narady naczelników wojewódzkich urzędów Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w dniach 26, 27 i 28 .06.1949 r., AAN, zespół 1102 sygn. 421, t. IV, k. 55–56.

¹⁵ Dekret z dnia 26 października 1949 r. o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej, „Dziennik Ustaw”, 1949, nr 55, poz. 437.

węższy. Na gruncie cenzury szczególnie ten pierścień trzeba zacisnąć¹⁶. Oficjalnym organem, któremu powierzono między innymi kontrolowanie jakości i zakresu informacji przedstawianych na mapach pod względem zgodności z obowiązującymi postanowieniami i aktualną polityką państwa, był Wydział Wojskowy, działający przy Głównym Urzędzie Kontroli Prasy, Publikacji i Wydawnictw. Jednostka ta, w praktyce odpowiedzialna za cenzurowanie utworów kartograficznych, mimo ulokowania przy GUKPPiW, była do 1951 r. *de facto* Wydziałem XI Głównego Zarządu Informacji WP. Do zadań Wydziału należała ochrona tajemnicy wojskowej i interesów wojska na odcinku prasy, publikacji i widowisk¹⁷.

Treść stenogramów protokołów z odpraw krajowych w GUKPPiW odbytych po 1949 r. wskazuje na skierowanie wzmożonej uwagi cenzorów na ochronę danych związanych z tajemnicą państwową. Aktywizacja kontroli przejawiała się szeregiem nowo wydanych przepisów wykonawczych dla urzędów wojewódzkich. Nałożono na nie m.in. obowiązek przysyłania do kontroli dwóch egzemplarzy map w postaci kopii fotograficznych lub wykonanych na powielaczach spirytusowych. Jeden z dostarczonych egzemplarzy podlegał archiwizacji w Wydziale Wojskowym przy GUKPPiW, drugi zwracano wnioskodawcy. Wytyczne, które wówczas przekazywano cenzorom, koncentrowały ich uwagę na wnikliwej analizie przeznaczenia mapy. Podstawowym celem tej analizy było określenie niezbędnego minimum jej treści. Każdy element treści powinien być analizowany pod kątem niezbędności w realizowaniu celu mapy¹⁸. Przyzwolenie na tego typu podejście do analizy treści wprowadzało szereg niekonsekwencji redakcyjnych lub eliminowało podstawową treść podkładu kartograficznego. Sposób argumentacji podczas eliminacji elementów treści był niezależny od zasad kartograficznego opracowania i przeczył samej definicji mapy. Stąd zapewne coraz częściej pojawiało się określenie „szkic kartograficzny” (ryc. 3).

Pod wpływem tych wytycznych pojawiły się serie planów miast dołączane do różnego rodzaju monografii i przewodników. Koncepcje tych planów obejmowały wyłącznie minimum treści. Skrajnym przypadkiem był plan przedstawiający wyłącznie ulice atrakcyjne pod względem turystycznym, bez jakiegokolwiek sąsiedztwa (ryc. 4). Zazwyczaj jednak była to siatka ulic, wybrane obiekty turystyczne lub gmachy użyteczności publicznej. Informacja o komunikacji miejskiej przenoszona była do części opisowej planu. Większość planów pozbawiona była rysunku zabudowy, a odzwierciedlenie jej charakteru należało do rzadkości. Wybiórcza ingerencja w treść planów miast – bywało, że dokonywana w sposób nieprzemyślany – doprowadzała często do rozwiązań nonsensownych. Zalecenie pozostawienia wyłącznie niezbędnych elementów treści powodowały ograniczanie zasięgu geograficznego planów wyłącznie do centrum miasta lub przedstawienia

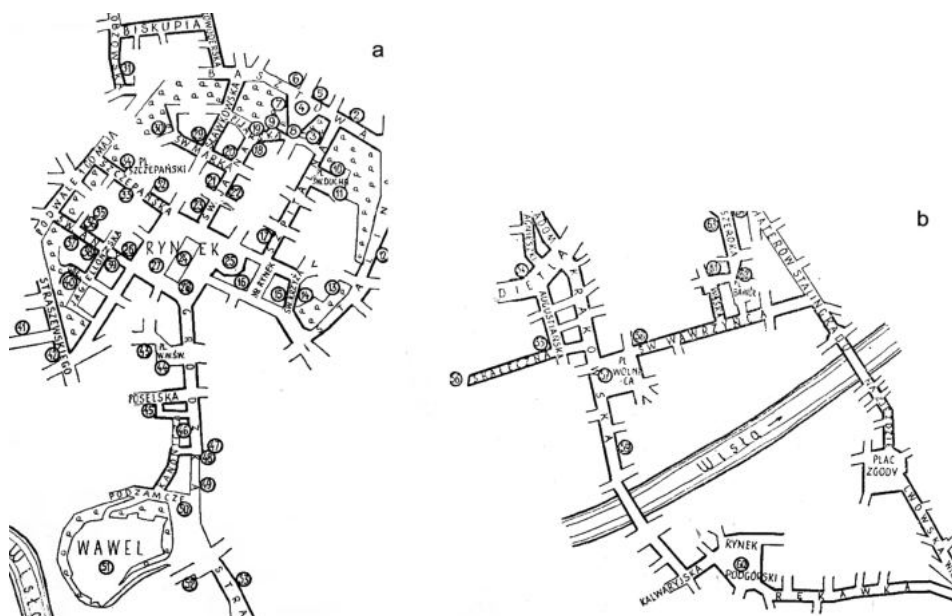
¹⁶ Stenogram z narady krajowej naczelników wojewódzkich urzędów Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w dniach 26, 27 i 28.06.1949 r., AAN zespół 1102 sygn. 421 t. IV, k. 55.

¹⁷ W. Tkaczew, *Organa informacji Wojska Polskiego w latach 1943–1956. Kontrywywiad wojskowy*, Warszawa 2007, s. 52.

¹⁸ Materiały z Odprawy Krajowej odbytej w dniach 14 i 15 czerwca 1952 r., AAN, zespół 1102, sygn. 421, k. 26–27.

Ryc. 3. Fragment planu Płocka, w: A. Czumiński, M. Jachnis, *Płock i okolice*, Sport i Turystyka 1956

Ryc. 4. Plany wybranych obszarów miasta Krakowa, w: W. J. Dobrowolski, *Kraków. Przewodnik*, Spółdzielczy Instytut Wydawniczy „Kraj” 1952

miasta we fragmentach, uznanych za będące potencjalnie w kręgu zainteresowania odbiorców. Plany miast pocięte na fragmenty lub plany wybranych części miasta nie miały widocznych podstaw matematycznych, naniesionej siatki kartograficznej lub kilometrowej oraz jednolitej skali. W zamian odbiorca otrzymywał pełną informację co do rodzaju papieru, na jakim mapa została wydrukowana i jej nakładu.

Jak wynika z zachowanych dokumentów, oba urzędy: utworzony w kwietniu 1952 r. Centralny Urząd Geodezji i Kartografii (CUGiK) i GUKPPIW w zakresie kartografii jawnej realizowały ustalenia narzucone przez Komitet Centralny PZPR i Oddział Topograficzny Sztabu Generalnego WP. Zbigniew Romek w swojej książce *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970* napisał, iż w aktach GUKPPIW oraz w dokumentacji Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii brak śladów merytorycznej współpracy w zakresie narzucania polskim cenzorom sposobu cenzurowania tekstów, którą bez powoływania się na źródła sugerowała Daria Nałęcz we wstępie do publikacji *Główny Urząd Kontroli Prasy 1945–1949*¹⁹. Istotnie, w zakresie wytycznych dla cenzurujących mapy w dokumentach GUKPPIW również brak zapisów powołujących się na wytyczne Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii. Można zatem wysnuć ostrożny wniosek, że podporządkowanie cenzury kartografii cywilnej cenzurze wojskowej, wskazujące na wpływ wzorców radzieckich – choć dziś trudno ocenić, w jak dużym zakresie – nastąpiło po 1949 r. i łączyło się z podporządkowaniem całej kartografii cywilnej kartografii wojskowej, działającej w ramach Oddziału Topograficznego SG WP. Dopelnieniem tej tezy są skutki postanowień konferencji krajów socjalistycznych odbytej w 1952 r., podczas której zobowiązano Polskę do przyjęcia układów odniesień geodezyjnych i wzorów map obowiązujących w ZSRR. Ustalenia te skutkowały odpowiednimi uchwałami Rady Ministrów – o utajnieniu map topograficznych oraz w sprawie założenia jednolitej państwowej sieci geodezyjnej i opracowania mapy podstawowej kraju²⁰. Ostatnia uchwała wprowadzała m.in. obowiązek przeliczenia współrzędnych istniejących punktów geodezyjnych z układu *Borowa Góra*, w którym były wykonane wszystkie mapy topograficzne wydane w okresie międzywojennym i tuż po jej zakończeniu przez Wojskowy Instytut Geograficzny na układ *Pulkowo 1942*, obowiązujący w ZSRR²¹. Mapy w skali 1:25 000 opracowane przez Zarząd Topograficzny Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w nowym *układzie 1942* otrzymały klauzulę *tajne*, utrudniającą ich wykorzystanie do celów gospodarczych.

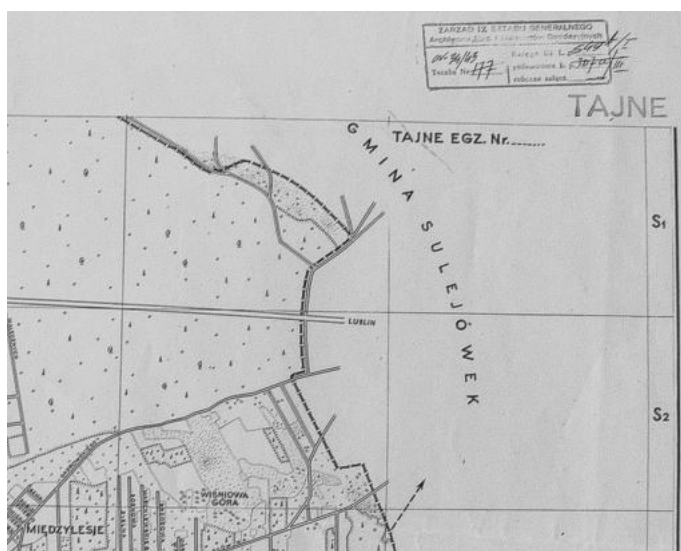
Klauzula *tajne* eliminowała mapy wykonane w *układzie 1942* również jako materiał źródłowy do opracowywania map cywilnych; jedynie kartografowie wojskowi wykorzystywali je jako materiał podkładowy do dalszych opracowań. W rezultacie doprowadziło to w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych do niemal

¹⁹ Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 65.

²⁰ E. Sobczyński, *ibidem*, s. 16.

²¹ J. Cisak, B. Konopska, *Osiemdziesiąt lat Obserwatorium Geodezyjno-Geofizycznego Borowa Góra*, „Polski Przegl. Kartograficzny”, T. 42, 2010, nr 3, s. 242–245.

całkowitego zaniechania wydawania planów miast. Potencjalni wydawcy najczęściej nie otrzymywali zgody na rozpoczęcie prac lub po ich wykonaniu nie otrzymywali zgody na druk. Zdarzało się, że ze względu na ujawniane zabronionych treści lub zastosowany układ odniesienia, mapy już wydrukowane eliminowano z powszechnego obiegu, nadając im klauzulę *do użytku służbowego*, *tajne* lub kierowano na przemiał (ryc. 5). Brak na rynku planów miast szybko wywołał zapotrzebowanie społeczne i uruchomił różnego rodzaju inicjatywy wydawnicze zgłaszane do CUGiK poprzez instytucje państwowe, stowarzyszenia a nawet oddziały terenowe Centralnego Urzędu. W nagłaśnianie braku planów miast włączyła się również prasa. Znamienne było, że wszyscy zabiegający o wydanie planu własnego miasta w pismach do CUGiK nie używali określenia *plan miasta*, a jedynie *szkic kartograficzny* lub *plan-informator*.

Ryc. 5. Klauzula tajne na *Planie Miasta Stołecznego Warszawy* wraz ze *skorowidzem ulic*, wydany przez Związek Pracowników Niewidomych R.P., Warszawa 1949

Z nielicznych zachowanych założeń redakcyjnych, które były dołączane do pism wynika, że potencjalni wydawcy już byli pierwszymi cenzorami, poddawali swoje koncepcje autocenzurze i deklarowali ochronę tajemnicy państwowej. Na przykład Stowarzyszenie Architektów Polskich (SARP), jeden z potencjalnych wówczas wydawców, zgłaszając w 1952 r. wydanie planu Warszawy i sześciu innych miast (Krakowa, Lublina, Gdańska, Wrocławia, Poznania i Torunia) zakładał wykonanie: po pierwsze schematu planu miasta z siatką orientacyjną umożliwiającą identyfikowanie ulicy ze względu na jej przybliżone położenie na planie i po drugie wykonanie kilku *fragmentów miasta ciekawych z punktu widzenia architektury i urbanistyki z naniesieniem atrakcyjnych obiektów jak za-*

bytki, urządzenia kulturalne i rozrywkowe itp., z ewentualnym wkomponowaniem rysunków tych obiektów. Plany zakładano wykonać w różnych zmniejszeniach, *w rysunku nieco skażonym oraz bez podania skali*. Proponowane przez wydawcę fragmenty Warszawy to: Stare i Nowe Miasto, Krakowskie Przedmieście, Mariensztat i Oś Saska, Nowy Świat, MDM i Łatawiec, Plac Centralny, Al. Stalina, Park Ujazdowski, Łazienki, Wilanów oraz osiedla mieszkaniowe: Żoliborz, Mokotów, Muranów, Ochota, Praga, Śródmieście i Saską Kępą. Do planu miał być dołączony wykaz tras komunikacji miejskiej.

Naciski wywierane na CUGiK przez organizacje i urzędy zarówno terenowe jak stołeczne – Komendę Milicji Obywatelskiej i Prezydium Rady Narodowej Miasta st. Warszawy – doprowadziły do opracowania założeń redakcyjnych do jawnych planów miast przez Departament Nadzoru Geodezyjnego (w jego strukturze znajdował się Wydział Map, do obowiązków którego należał m. in. kontakt z cenzurą). W marcu 1955 r. Departament przedstawił swoje założenia do oceny Oddziałowi Cenzury Wojskowej Sztabu Generalnego Ministerstwa Obrony Narodowej, dotyczące opracowania planu Warszawy w wersji jawnej o dużym nakładzie w celu zaspokojenia potrzeb urzędów, instytucji, turystów, a przede wszystkim Milicji Obywatelskiej.

Założenia redakcyjne zakładały opracowanie planu orientacyjnego, składającego się z ogólnego planu bez podanej skali, przedstawiającego granice m. st. Warszawy, granice dzielnic wraz z ich nazwami i nazwami osiedli oraz ważniejsze ulice z ich nazwami. Prawdopodobnie załącznik, który wówczas przedstawiono do oceny, był wykonany w skali dwa razy większej niż proponowana skala druku. Do planu zamierzano dołączyć siedem oddzielnych sekcji szczegółowych, opracowanych jednolicie [– nie w skali – dopisek odręczny] i zmniejszonych do druku każda w innym stopniu, aby po złączeniu w całość przez użytkownika wzajemnie nie pasowały. Kolorem miały być wyróżnione tereny zabudowane, parki i zieleńce. Wzorami przy opracowaniu były plany Warszawy w skali 1:20 000 Wydawnictwa Prasa Wojskowa²².

Założenia wywołały paromiesięczną dyskusję między CUGiK a Oddziałem Cenzury Wojskowej Sztabu Generalnego MON na temat potrzeby rozpoczęcia prac nad planami miast, w finale której ustalono – z uwagi na różne potrzeby odbiorców – opracowywanie planów w dwóch wersjach – jawnej i do użytku służbowego. Zakładano między innymi, że plan jawny danego miasta będzie mieć charakter schematyczny, wykonany zostanie w skali między 1:20 000 a 1:30 000, ale bez ujawniania jej w publikacji. Przedstawiać będzie aktualne granice miasta i jedynie ważniejsze ulice (m.in. wszystkie te, po których kursują miejskie środki lokomocji). Z innych obiektów dopuszczano: place, parki, zieleńce, pola wyścigowe, stadiony i inne obiekty sportowe, cmentarze, jeziora, stawy i mosty (za wyjątkiem kolejowych i tuneli) szkoły wyższe, dworce kolejowe (bez dokładnej lokalizacji), wystawy, pomniki, cyrki, kina, teatry, domy kultury, placówki PTTK,

²² Pismo Departamentu CUGiK do Sztabu Generalnego MON z dnia 18.03.1955, AAN, zespół 1091 sygn. 2/8, k. 5.

Orbisu, hotele, plaże i inne obiekty o znaczeniu turystycznym. Z kolei plany do użytku służbowego miały składać się zasadniczo z dwóch części: planu o charakterze jawnym z naniesionym podziałem na sekcje oraz również schematycznych planów tychże sekcji, ale z możliwością przedstawienia wszystkich ulic. Sekcje – zgodnie z zaleceniami OCW – powinny być ograniczone najważniejszymi lub najbardziej znanymi ulicami w mieście lub pokrywać się z granicami dzielnic, powinny mieć jeden format, ale różne skale. Mimo że założenia te skierowano do realizacji, to kartografowie z Wydziału Map nie przyjęli ich z zadowoleniem. Świadczy o tym odrębny dopisek na jednym z dokumentów – *Zagadnienie map miast nie jest całkowicie wyjaśnione. „Plany Orientacyjne” nie zastąpią żądania społeczeństwa, aby na rynku były mapy. Wobec tego trzeba na wiadomej konferencji w sprawie ustalenia rodzajów map jawnych ponownie postawić zagadnienie map miast do użytku jawnego*²³.

Wydanie *Planu Dzielnic Centralnych m. st. Warszawy* w 1955 r. zakończyło pierwszą po drugiej wojnie światowej dyskusję nad koncepcją planów miast. Ogólne zasady ustalone w 1955 r., mające na celu ochronę tajemnicy państwowej i służbowej, były konsekwentnie realizowane w serii planów największych miast w Polsce przeznaczonych dla masowego odbiorcy. Cechą charakterystyczną planu był brak siatki kartograficznej i jakichkolwiek informacji o skali, uproszczony rysunek tylko wybranych ulic, liczba elementów powierzchniowych i komunikacyjnych ograniczona do minimum, brak informacji o charakterze gospodarczym, obiekty topograficzne punktowe wymieniane jedynie w informatorze bez wskazywania ich lokalizacji na mapie. W świetle powyższego najbardziej zaskakujące wyniki otrzymano po zbadaniu tego *Planu* pod względem kartometryczności. Porównanie osi ulic zeskanowanego oryginalnego materiału już ponad pięćdziesięcioletniego ze współczesnymi osiami w pełni kartometrycznymi wskazało na wręcz zdumiewającą dokładność – osiągnięto bardzo dobry wynik zgodności położenia mostów. Nadzwyczaj dobrze wpasowały się również główne ulice – po prawej stronie Wisły: Świerczewskiego (obecna Aleja Solidarności), Grochowska, Al. J. Waszyngtona i po lewej stronie Wisły: Żwirki i Wigury, Grójecka, Żeromskiego, Marymoncka. Pewne przesunięcia zauważono w rejonie ulic Obozowa – Górczewska – Kasprzaka, tj. w obszarze z dużą liczbą zakładów przemysłowych. Główne ulice w centrum miasta jak: Belwederska, Puławska, Al. Niepodległości, Marszałkowska, Al. Stalina (obecnie Al. Ujazdowskie) wykazują pewne przesunięcia na odcinku: od okolic Belwederu do obecnych Al. Jerozolimskich, tj. w miejscu największego zagęszczenia obiektów użyteczności publicznej (Belweder, Sejm, ministerstwa i ambasady). Przesunięcia te – w porównaniu z wynikami badań kartometryczności planów miast wydanych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. – są raczej wynikiem niedoskonałości rysunku lub

²³ Pismo Departamentu Robót Geodezyjnych CUGiK do Państwowego Przedsiębiorstwa Wydawnictw Kartograficznych z dnia 01.09.1955, AAN, zespół 1091 sygn. 2/8, k. 6 [awers i rewers].

niedokładności materiałów źródłowych niż ingerencji cenzury. Największe zaburzenia w kartometryczności *Planu Dzielnic Centralnych m. st. Warszawy* zauważono w przebiegu linii brzegowej Wisły.

4. Zakończenie

Ingerencja aparatu cenzury w koncepcję i treść planów miast w latach 1944–1955 ewoluowała wraz ze zmianami politycznymi, wynikającymi z organizacji państwa polskiego i jego przynależności do obozu socjalistycznego. W okresie 1944–1949 ingerencja cenzury w te plany była wyraźnie mniej dotkliwa niż w inne środki przekazu. W zawartość informacyjną map cywilnych aparat cenzury zaczął ingerować stosunkowo późno, w porównaniu z innymi środkami przekazywania informacji geograficznej. W pierwszej kolejności kontrolą objęto informacje geograficzne zawarte w przekazach tekstowych. Zakres informacyjny map wydawał się ówczesnym cenzorom, prawdopodobnie przyzwyczajonym do map przedwojennych, obiektywny i naturalny. Dlatego nie postrzegano map cywilnych jako narzędzi ujawniających tajemnicę wojskową i służbową. Sprzyjały temu zapewne dobre relacje między WIG-iem i Głównym Urzędem Pomiarów Kraju.

Radykalne zmiany nastąpiły po 1949 r. i zostały przypieczętowane postanowieniami podjętymi podczas konferencji krajów socjalistycznych w Sofii. Kartografię cywilną podporządkowano kartografii wojskowej i wpisano w „schemat” obronności państwa. Politycy okresu „zimnej wojny” z map cywilnych uczynili przedmiot podporządkowany sprawom wojskowym, upoważniając aparat władzy do nadzorowania całej działalności w tym zakresie na poziomie twórcy i jego dzieła. Początkowo ograniczanie treści planów miast wydawało się niepowetowaną stratą, jednak późniejsze narzucenie *układu 1942* uzmysłowiło ich nieodwracalność na długie lata i eliminację ich z życia gospodarczego. W czerwcu 1952 r. na odprawie krajowej padły znamienne słowa: *Słusznie nie wydano zezwolenia na druk planów Pionek i Radomia. Jak wiemy, plany miast są tajne. (...) Powielanie map i planów należy do Cenralnego Urzędu Geodezji i władz wojskowych (...) w razie samowoli wykonywania planów lub map, należy interweniować poprzez Urzędy Bezpieczeństwa i niezwłocznie zawiadamiać GUKP, który te sprawy pokaże właściwym organom nadzorczym*²⁴. Niestety, ta nadmierna ingerencja władz w opracowania kartograficzne, w tym plany miast doprowadziła do ograniczenia ich funkcji informacyjnej i społecznej.

²⁴ Materiały z Odprawy Krajowej odbytej w dniach 14 i 15 czerwca 1952 r., AAN, zespół 102 sygn. 421, k. 257.

Censorship of Polish city maps from the end of World War II to signing of the Warsaw Pact

S u m m a r y

The article describes censorship issues in urban cartography. It is an attempt to identify differences in the amount of topographic data to be included on city maps in view of changes in military and state secrecy laws in Poland in 1944–1955.

The article covers the period from 1944 – when the Censorship Office in the Department of Public Security within the Polish Committee of National Liberation (PKWN) was created, to 1955 – when the Warsaw Pact was signed. As 1948 – when the position of the leading party was strengthened and the Polish United Workers' Party (PZPR) was created – proved to be important for the analyzed materials, the relation between the amount of content on city maps and establishing the system of control over publishing activities is presented by comparing two periods: before and after 1948.

The content of city maps created before 1948 is very detailed, despite the already functioning authority which controlled various publications in terms of protecting military and state secrets. This was a period when a cartographer preparing a city map could provide more topographic information on objects located in a particular city than an author writing articles or books about the same city. During that period city maps presented far more information about a terrain than it could ever appear in newspapers or non-periodical publications. Most maps included topographic content, which also in cartography gradually began to be regarded as a military and state secret, e.g. railway lines and sidings, station buildings, industrial plants together with their names, and airports. These maps were adapted from Polish or German pre-war maps. After 1948 the information given on city maps began to be thoroughly and systematically controlled by the Military Division of the Central Office for Control of the Press. A procedure of double and multistage control of city maps and related texts was introduced, as well as the system of control over printing houses and paper distribution. The process of nationalization of civil cartography began. In 1955 the Warsaw Pact was signed, which resulted in the complete subordination of city map content to censorship guidelines, according to the instructions on protecting military and state secrets.